

נ. אגדות החורבן - על פולחן והלכה

חז"ל עסקו רבות בחיפוש הסיבות הרוחניות שהובילו לחורבן בית המקדש (הראשון והשני). בפרק החמישי במסכת גיטין הגמרא מביאה מספר אגדות הנוגעות לאירועים שהתרחשו בסמוך לחורבן והובילו אליו. במבט ראשון לא נראה קשר בין הסיפורים השונים, אך הסתכלות רחבה עליהם רומזת לבעיות שורש שהיו בחברה היהודית בתקופה. בפרק זה נעקוב אחרי אחד מהקווים המקשרים בין הסיפורים, מתוך תפילה כי עם ישראל יזכה לגאולה בדור שיודע לתקן את הקלקולים שגרמו לחורבן.

מאחורי ההלכה

מאגדות החורבן עולה תפיסה הלכתית הרואה את ההלכה כמערכת חוקים שיש למלא ללא התייחסות לכוונת התורה ולערכי המוסר העומדים בבסיסה. הציות 'הקנאי' להלכה ולנוהג ההלכתי יכול להיות לרועץ ולפגוע בכלל הציבור.

עקרון זה עולה מסדרת 'אגדות' בפרק חמישי במסכת גיטין. ראשית, אנו מוצאים בסוגיה זו את הסיפור המפורסם על קמצא ובר קמצא. סיפור זה מדגים את הבעיה החברתית שהייתה בירושלים ערב החורבן כאשר ברקע הסיפור עומדת השאלה מיהו האשם בתוצאה הטרגית. האחריות והאשמה מתחלקות בין שלושת הגורמים בסיפור: ודאי שבעל הבית נהג שלא כשורה כאשר גירש את האורח, שאמנם לא הוזמן, אך הגיע והוא הלבין את פניו. גם כלפי החכמים שלא מחו בבעל הבית מופנית אצבע מאשימה, וגם על בר קמצא שהלך והלשין לשלטונות הרומאים רובצת אשמה. אך הגמרא מסכמת את דיונה בדברי רבי יוחנן:

אמר רבי יוחנן: ענוותנותו של רבי זכריה בן אבקולס, החריבה את ביתנו, ושרפה את היכלנו, והגליתנו מארצנו. (נ, א)

מה עשה רבי זכריה? הגמרא תיארה שרבי זכריה עמד על המשמר למען שלמות ההלכה (לכאורה):

סבור רבנן לקרוביה משום שלום מלכות. אמר להו רבי זכריה בן אבקולס: יאמרו בעלי מומין קריבין לגבי מזבח?! סבור למיקטליה, דלא ליזיל ולימא. אמר להו רבי זכריה: יאמרו מטיל מום בקדשים יהרג.

בר קמצא הטיל מום בקרבן שהוקרב לכבוד הקיסר בניב שפתיים, מקום שאינו נחשב למום לפי הרומאים אך אינו ראוי להקרבה לפי ההלכה. רבי זכריה מנע הקרבה של הקורבן, ובנוסף גם מנע פגיעה בבר קמצא למרות שרצה ללכת להלשין לשלטונות שהקורבן לא הוקרב.

מדוע רבי זכריה אשם - לכאורה הוא זה שנלחם על שלמות ההלכה ולא היה מוכן לעגל פינות? במבט ראשון, נראה שמדובר על דמות שראויה להערכה, שומרת על עקרונות ההלכה ככתבם וכלשונם ודווקא אותו רבי יוחנן מאשים בחורבן.

ברם, אגדתא זו מלמדת על הבעייתיות בהיצמדות להלכה הכתובה ללא הפעלת שיקול דעת. ראייה מערכתית והבנת המניעים ושינויי המצבים הכרחיים בפסיקת ההלכה. פסיקת ההלכה אינה מערכת משוואות שמנותקת מהמציאות, אלא התכמה של פוסק ומנהיג ציבור היא להבין את מהות ההלכה ולאור כך לפעול¹.

במדרש איכה רבה מופיע סיפור זה עם שינוי:

מעשה שהיה באדם אחד בירושלים שעשה סעודה... אמר ליה אנא יהיב דמי כל הדין סעודתא אמר ליה קום לך, והיה שם ר' זכריה בן אבקולס והיתה ספק בידו למחות ולא מיחה... אמר ר' יוסי ענותנותו של ר' זכריה בן אבקולס שרפה את ההיכל.
(וילנא פרשה ד)

גם בסיפור זה אנו מוצאים את רבי זכריה אך במקום שונה, כאשר הוא מחליף את החכמים שישבו בסעודה. רבי זכריה לא היה בטוח האם יש למחות בבעל הבית או שמא ההלכה אינה דורשת ממנו זאת ולכן הוא העדיף לנקוט בגישת 'שב ואל תעשה'. רבי זכריה היה ער לבעיה החברתית שהתעוררה אך סבר שאין חיוב הלכתי למחות במקרה זה ולכן לא ביצע מעשה. רבי זכריה לא ישב בשקט כאשר הוא חשש מפגם בלימוד הלכות הקרבנות, אך העדיף להעלים עין מהעוול החברתי בסעודה. ההלכה מחייבת אותנו להיות ערים לבעיות חברתיות ולאומיות, ואם דווקא ההלכה גורמת לנו לשבת ולא לעשות מעשה כאשר יש צורך, אז קיימת בעיה ביישום המעשי שלה.

שוליות הנגר

אנו לומדים עקרונות דומים בדברי האגדתא שמופיעה אחרונה בסוגיית סיפורי החורבן:

אמר רב, מאי דכתיב: 'ועשקו גבר וביתו ואיש ונחלתו'? מעשה באדם אחד שנתן עיניו באשת רבו, ושוליא דנגרי הוה. פעם אחת הוצרך רבו ללוות, אמר לו: שגר אשתך אצלי ואלונה, שיגר אשתו אצלו, שהה עמה שלשה ימים. קדם ובא אצלו, אמר לו: אשתי ששיגרת לך היכן היא? אמר לו: אני פטרתיה לאלתר, ושמעתי שהתינוקות נתעללו בה בדרך. אמר לו: מה אעשה? אמר לו: אם אתה שומע לעצתי גרשה. אמר לו: כתובתה מרובה, אמר לו: אני אלווך ותן לה כתובתה. עמד זה וגרשה, הלך הוא ונשאה. כיון שהגיע זמנו ולא היה לו לפרועו, אמר לו: בא ועשה עמי בחובך. והיו הם יושבים ואוכלים ושותין והוא היה עומד ומשקה עליהן, והיו דמעות נושרות מעיניו ונפלות

1. ראו לדוגמה בהספדו של הרב יוסף צבי רימון על הרב יהודה עמיטל, בתוך 'לעבדך באמתי' עמודים 143-151.

בכוסיהן, ועל אותה שעה נתחתם גזר דין, ואמרי לה: על שתי פתילות בנר אחד.
(גיטין נח, א)

סיפור זה עוסק גם הוא בבעיה מוסרית חברתית, כאשר לכאורה אין כלל בעיה הלכתית, שהרי הכל נעשה (כביכול) לפי ההלכה. אמנם האיש גירש את אשתו ותלמידו נשא אותה לאישה, אך כל המעשה ודרך השתלשלות האירועים מעידה על גניבה וניאוף. הגמרא מעידה שעל אותה דמעה שנפלה נחתם גזר דינה של ירושלים. גם כאן לכאורה המעשה אירע בהסכמת הרשויות ולכאורה קיבל את האישור של כל הגורמים. הם הקפידו על עניינים רבים, היו חדורי אידיאולוגיה לאומית, אך לא שמו את עיניהם בזעקת האדם הפרטי.²

המכנה המשותף של שני הסיפורים הוא מצב שבו האנשים פעלו על פי חוקי ההלכה ולכאורה לא סטו מהם, אולם בפועל הם 'ניצלו' את ההלכה והחוק כדי לבצע מעשים לא מוסריים. בסיפור הראשון (קמצא ובר קמצא), החכמים נשארו בעמדה פסיבית ולא מצאו לנכון להתערב ולמנוע את העוולה. בסיפור השני (שוליית הנגר), החכמים אינם נוכחים, אך אנו קוראים על גירושין ולאחר מכן על נישואין שנערכו לפחות בידיעת חכמי המקום וללא מחאה של הקהילה.

מנהגים והלכות

נראה כי מסר דומה עולה באגדות המספרות על חורבן טור מלכא וביתר. במהלך סוגיית הגמרא במסכת גיטין (נז, א) יש הרחבה על סיבת החורבן של שתי ערים גדולות שהיו ביהודה ובשומרון.

הר המלך (טור מלכא) חרב בעקבות אירוע שנראה לכאורה כלא מתוכנן על ידי הרומאים. בהר המלך נהגו להביא תרנגול ותרנגולת לפני החתן והכלה לסימן טוב וכברכה לפריון. גדוד רומאי שעבר בהר המלך החריים את התרנגולים שהיו בעיר, כנראה לשם ארוחת צהרים. אנשי העיר הבינו שלא יוכלו לקיים את מנהגם ולכן הם הסתערו על החיילים וחילצו את התרנגולים. נראה שלא מדובר כאן על רצון רומאי לגרום לשמד אלא על ביזת רכוש לטובת הזנת הצבא. אנשי העיר לא יכלו לשתוק על מעשה זה והובילו להתרחשות אירועים שגרמו לעליית הצבא על העיר וחורבנה.

סיפור דומה מופיע בנוגע לחורבן ביתר. מנהג אנשי ביתר היה לנטוע עץ ארז בהולדת בן ועץ שיטה בהולדת בת. לאחר שנים, ביום החתונה השתמשו בעצים אלו לשם הכנת יתדות החופה. מנהג יפה זה גרר בעיה כאשר המרכבה של בת הקיסר התפרקה ליד ביתר ועבדיה השתמשו בעצי הארז לשם תיקון המרכבה. אנשי ביתר זעמו על המעשה, והתנפלו

2. ראוי להרחיב בניתוח שלושת הדמויות המופיעות באגדה זו, ולבחון גם את מעשי הבעל הראשון ויחסו כלפי אשתו, תכנונו של השוליה ושתיקתה של האישה. במסגרת זו הארנו צד אחד העולה מסיפור זה.

על מחנה הרומאים, דבר שגרם למחשבה שהיהודים מורדים בהם והמעשה התגלגל עד לחורבן העיר.

יתכן שסיפורים אלו אינם מתארים באופן מלא את המציאות ההיסטורית כפי שהייתה, אלא שחז"ל סיפרו אותם בכדי לרמוז לעקרונות סמליים וערכיים הנוגעים לסיבות שגרמו לחורבן.

בשני הסיפורים אנו קוראים על מנהגים יפים שקשורים לטקס החתונה. ברם, דווקא המנהג שהיה לסימן טוב ודבר חיובי, גרר לחורבן המקום בעקבות כך שההתייחסות אליו יצאה מהפרופורציה הראויה. אי היכולת להבחין בין עיקר ותפל, בין מנהג להלכה, ובין שיקולים צרים ורחבים גרמו לכך שמנהג יפה הוביל לידי חורבן.

כפי ששיקול הדעת של רבי זכריה בן אבקולס הטעה אותו בהנהגה המעשית, ופרטי הדינים הסתירו את התמונה הרחבה, כך המנהג הפך להיות מקודש. סדר עדיפויות מוטעה והתייחסות שאינה נכונה למנהגים ואף להלכות היו חלק מהגורמים לחורבן.

דוגמה נוספת לכך אנו מוצאים בסיפור המתאר מקרה שאירע במקדש שני:

תנו רבנן: מעשה בשני כהנים שהיו שניהן שוין ורצין ועולין בכבש, קדם אחד מהן לתוך ארבע אמות של חבירו - נטל סכין ותקע לו בלבו. עמד רבי צדוק על מעלות האולם, ואמר: אחינו בית ישראל שמעו! הרי הוא אומר "כי ימצא חלל באדמה ויצאו זקניך ושפטיך", אנו על מי להביא עגלה ערופה? על העיר או על העזרות? געו כל העם בבכיה.

הברייא מזכירה מקרה נוראי בו כהן רצח את חברו במרדף אחרי זכיה בתפקיד במקדש. רבי צדוק יצא בשיחת תוכחה לציבור על הרקע שאיפשר הגעה למציאות זו, כאשר פרשת עגלה ערופה משמשת השראה לדבריו. אך דברי רבי צדוק אינן סוף הסיפור, והברייא ממשיכה ורומזת שהבעיה עמוקה יותר:

בא אביו של תינוק ומצאו כשהוא מפרפר. אמר: הרי הוא כפרתכם, ועדיין בני מפרפר, ולא נטמאה סכין. ללמדך שקשה עליהם טהרת כלים יותר משפיות דמים.

אביו של התינוק הנרצח מגיע לבנו, והוא רואה שהוא עדיין לא השיב את נשמתו לבורא עולם. האב לא נפרד מבנו, ואינו פורץ בבכי מהטרגדיה האיומה אלא דואג לטהרת הסכין. בתוספת זו אנו למדים שמדובר על מוות של אדם צעיר המכונה תינוק. המציאות של סוף ימי הבית השני הייתה שדיני טומאה וטהרה היו חמורים יותר מדיני רצח. העיסוק של האב התרכז בטהרת הסכין בשעה בה העם געה בבכי על רצח בנו בבית המקדש. סדר העדיפות הרוחני שרווח בעם ביכר את המקדש ועולם הטהרה על פני ערכי מוסר טבעי בסיסיים³.

3. על תופעות אלו התנבא בימי הבית הראשון ישעיהו הנביא ועמד על כך שהעם מעדיף את עבודת המקדש על פני צדק חברתי (ישעיהו א, י-לא). בדרך דומה יש לקרוא את דברי ירמיהו בפרקים ז-ט בנוגע לבעיות המוסריות שהיו בירושלים, וכיצד עם ישראל פספס את משמעות עבודת

בן אדם למקום ובן אדם לחברו

באגדתות המספרות על נפילת ביתר וטור מלכא אנו קוראים על מנהגים הנוגעים לסדרי החיים החברתיים. שיקול הדעת המוטעה נוגע גם להיבטים הלכתיים כפי שעולה ביחס שבין הלכות טהרה והלכות עגלה ערופה בסיפור על הכהנים הרצים במעלה המזבח. בסיפור קמצא ובר קמצא עולה מוקד אחד הנוגע להלבנת הפנים והיחסים החברתיים פנימיים בירושלים, ומוקד שני נוגע לדרך פסיקת ההלכה במקדש.

סיפור נוסף המופיע במקורות בנוגע לחורבן ביתר מתייחס גם הוא לשני מוקדים אלו ושם במרכז את היחסים החברתיים שבין מרכזים שונים בארץ ישראל. במדרש איכה רבה⁴ מסופר על כך שאנשי ביתר לא התאבלו על חורבן ירושלים, ואף שמחו על כך. הסיבה לכך טמונה ביחסים עכורים בין אנשי הערים בעקבות התנהגותם של אנשי הממשל בירושלים כלפי עולי הרגלים. אנשי מועצת העיר של ירושלים התנכלו לאנשי ביתר שעלו לרגל, וכנראה היו במעמד חברתי נמוך יותר, וגרמו להוצאת שמועה שאנשי ביתר מכרו את שדותיהם. אנשי ביתר הצטערו על כך שעלו לרגל, ואף קיללו את אנשי ירושלים.

סיפור זה מעמיד באור שלילי את אנשי ירושלים, ובעיקר את המעמד הפקידותי הגבוה, שניצלו את שררתם ומעמדם לניצול אנשי הכפר. בנוסף, אנו לומדים מכך על היחס של אנשי יהודה כלפי ירושלים ועל הריחוק שחשו אנשי המעמד הנמוך כלפי פולחן המקדש. הסיאוב השלטוני גבר בירושלים והוביל לקיטוב חברתי ולשבר משמעותי בין חלקי העם.

אחרית דבר

דאמר רבי יוחנן: לא חרבה ירושלים אלא על שדנו בה דין תורה - אלא דיני דמגזתא לדייני? - אלא אימא: שהעמידו דיניהם על דין תורה, ולא עבדו לפני משורת הדין... (בבא מציעא ל, ב)

רבי יוחנן קובע שיש ללכת לעיתים לפני משורת הדין, והליכה תמידית אחרי הדין היא אחת מסיבות החורבן. מקום שדנים בו רק לפי דין תורה הוא לקוי, ויש צורך לנהוג לפני משורת הדין ולהפעיל שכל ישר ולפעול לאור כוונת התורה ורוחה. רבי יוחנן מעיר על החלק החמישי של השולחן ערוך, שנמצא ברקע לחלקים הכתובים, שצריך להנחות אותנו כיצד לנהוג למעשה. אותו רבי יוחנן שמצביע על רבי זכריה כאחד האחראים לחורבן, כי הלך אחרי הדין, קובע שיש לנהוג פעמים רבות לפני משורת הדין.

חז"ל מונים סיבות רבות שהובילו לחורבן, ובדבריהם אנו מוצאים חוט המקשר בין מספר נושאים:

הקרבנות. לאחר מכן ירמיהו מתאר את הדרך הנכונה בעבודת ה' שבסיסה עשיית חסד, צדקה ומשפט.

4. וילנא פרשה ב, ד; ירושלמי תענית ד, ה.

- צדק חברתי ואיזון בין חלקי החברה.
 - הפעלת שיקולים הלכתיים רחבים בהנהגה המעשית.
 - יכולת הבחנה בין הנהגה טובה וסימן טוב ובין שיקולים ציבוריים ופוליטיים.
- התורה היא סם החיים, ודרכיה דרכי נועם. בדורות מסוימים נוצר בלבול בסולם הערכים וסדרי העדיפויות השתנו כך שפירשו את התורה בצורה שהיא הפכה להיות סם מוות. היצמדות להלכה במקומות שאינם נכונים, גורמת ליישום שאינו נכון וחלילה לתופעה הפוכה.

חז"ל עומדים על כך שבתקופת החורבן הקפידו על קוצו של יוד, אך יתכן ואין זה הפתרון אלא הבעיה. ההקפדה על הלכות תוכחה של בעל הבית גרמה לכך שלא העירו לו על התנהגותו כלפי בר קמצא. החשש מהסקת מסקנות שגויות גרם לקיסר לחשוב שהיהודים לא מעוניינים בקורבן שלו ורוצים למרוד. שמירה הדוקה על מנהגי החתונה הובילה לחורבן ביתר והר המלך. הקפדה על פורמליזם הלכתי איפשר לשמש לקחת לאישה את אשתו של בעל הבית. היכולת לנהוג לפנים משורת הדין לא הופעלה, ושורת הדין גרמה לקטרוג בעולם.

אנו שואפים לתורה המעצימה את יכולות האדם ומביאה אותו להיות אדם טוב יותר. תורה הרואה את התמונה הכוללת ודואגת גם לגר ליתום ולא למנה ומביאה לידי סדר חברתי מאוזן ונכון. תורה הנותנת מקום למנהגים טובים, אך מכירה במקומות ובזמנים בהם יש לנהוג בדרך המתאימה לתקופה. תורה המקפידה על קלה וחמורה, ויודעת מתי יש להקל ומתי להחמיר וכיצד לנהוג לפנים משורת הדין. חז"ל מלמדים אותנו שהתורה היא מכלול רחב המגביה את רוח האדם ולא חלילה מוביל לידי כרסום החברה עד כדי חורבן.

אך אם הוא עוסק בתורה בראותו דרכיה, ציוויה ואזהרותיה, הנה סוף סוף מאליו יתחדש בו התעוררות שיביאהו אל הדרך הטוב. והוא מה שאמרו ז"ל: "הלואי אותי עזבו ותורתי שמרו", שהמאור שבה מחזירו למוטב. (מסילת ישרים ה)

